IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 20 Issue 01 April 2026

ADABIY TANQID VA UNING VAZIFALARI

Jo`rayeva Zilola Mirobit qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19969678

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiy tanqidning mohiyati, uning adabiyotshunoslik tizimidagi o‘rni va asosiy vazifalari yoritiladi. Unda adabiy tanqidning badiiy asarni tahlil qilish, baholash va adabiy jarayonni yo‘naltirishdagi roli izohlanadi. Shuningdek, tanqidning tarixiy rivojlanish bosqichlari, uning turli shakllari hamda zamonaviy adabiy jarayondagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada adabiy tanqidning ijodkor va kitobxon o‘rtasidagi bog‘lovchi vosita sifatidagi funksiyasi ham alohida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: adabiy tanqid, adabiyotshunoslik, badiiy tahlil, baholash, adabiy jarayon, tanqidchi, estetik mezon, ijodkor, kitobxon, zamonaviy adabiyot, tanqidiy yondashuv.

Kirish. Adabiy tanqid adabiyotshunoslikning amaliy bo'limlaridan biri bo'lib, u yangi va o'tmish adabiy asarlarni baholash, tahlil qilish va talqin etish bilan shug'ullanadi. Tanqid so'zi yunon tilidagi "krinein" (ajratmoq, baholash) so'zidan kelib chiqqan. Adabiy tanqid badiiy asarlarni estetik mezonlar asosida o'rganib, ularning adabiy jarayondagi o'rnini belgilaydi. U ham ilmiy faoliyat, ham san'at hisoblanadi — chunki yaxshi tanqidchi o'zi ham ijodkor bo'lishi kerak.

Adabiy tanqidning tarixi qadimgi davrlardan boshlanadi. Aristotelning "Poetika"si birinchi nazariy-tanqidiy asar deb hisoblanadi. Rim davrida Goratsiyning "She'riyat san'ati" ham muhim tanqidiy asar hisoblangan. O'rta asrlarda arab va fors adabiyotida ham adabiy tanqid an'analari mavjud edi. O'zbek adabiyotida Navoiyning "Majolis un-nafois" va "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlari adabiy tanqidning ilk namunalari hisoblanadi.

Zamonaviy adabiy tanqid XIX asrning ikkinchi yarmida mustaqil fan sifatida shakllanib bo'ldi. Bu davrlarda Fransiyada Sent-Bev va Tyen, Rossiyada Belinskiy, Dobrilyubov, Pisarev kabi tanqidchilar yirik tanqidiy maktablarni yaratdilar. Belinskiyning realizm prinsiplari asosida yozilgan tanqidiy maqolalari rus adabiyotini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

Asosiy qism. Adabiy tanqidning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: badiiy asarni tahlil qilish va talqin qilish, asarning estetik qiymatini aniqlash, muallif niyatini ochib berish, asarni adabiy an'ana kontekstida o'rganish va yangi asarlarga yo'l ko'rsatish. Tanqid adabiyot va kitobxon o'rtasida vositachi vazifasini o'taydi.

Adabiy tanqid faqat badiiy asarni baholash bilan cheklanmaydi, balki u adabiy jarayonni boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi muhim omil sifatida ham namoyon bo‘ladi. Tanqidchi asarni tahlil qilish jarayonida uning g‘oyaviy mazmuni, badiiy shakli, obrazlar tizimi, til va uslub xususiyatlarini chuqur o‘rganadi. Shu orqali u nafaqat asarning qiymatini belgilaydi, balki uning jamiyat hayotidagi o‘rnini ham aniqlaydi.

Adabiy tanqidning bir necha asosiy funksiyalari mavjud. Birinchidan, baholash funksiyasi — asarning badiiy saviyasini aniqlash. Ikkinchidan, tushuntirish (interpretatsiya) funksiyasi — asarning mazmunini kengroq ochib berish. Uchinchidan, tarbiyaviy funksiyasi — kitobxon

didini shakllantirish va estetik qarashlarini rivojlantirish. To‘rtinchidan, yo‘naltiruvchi funksiyasi — ijodkorlarni yangi izlanishlarga undash va adabiy jarayonni rivojlantirish.

Adabiy tanqid tarixan turli bosqichlarni bosib o‘tgan. Antik davrda Aristotel o‘zining “Poetika” asari orqali tanqidiy tafakkur asoslarini yaratgan bo‘lsa, keyingi davrlarda Yevropa va Sharq mutafakkirlari bu sohani rivojlantirdi. XIX–XX asrlarda esa professional adabiy tanqid mustaqil ilmiy yo‘nalishga aylandi.

Zamonaviy adabiy tanqidda turli metod va yondashuvlar qo‘llaniladi. Jumladan, strukturalizm, poststrukturalizm, psixoanalitik tanqid, biografik metod, sotsiologik yondashuv kabi usullar orqali badiiy asar har tomonlama tahlil qilinadi. Bu metodlar asarning faqat tashqi jihatlarini emas, balki uning ichki, yashirin ma’nolarini ham ochib berishga xizmat qiladi.

O‘zbek adabiyotida ham adabiy tanqid muhim o‘rin egallaydi. XX asr boshlarida jadid adiblari — Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon kabi ijodkorlar adabiy-tanqidiy fikr rivojiga katta hissa qo‘shgan. Keyingi davrlarda esa professional tanqidchilik shakllanib, ilmiy asosda rivojlana boshladi. Bugungi kunda adabiy tanqid nafaqat bosma nashrlarda, balki internet va ommaviy axborot vositalarida ham faol rivojlanmoqda.

Shuningdek, adabiy tanqidning yangi shakllari — resepsiya nazariyasi (kitobxon qabul qilishi), intertekstual tahlil, diskurs tahlili kabi yo‘nalishlar ham keng qo‘llanilmoqda. Bu esa adabiy tanqidni yanada zamonaviy va ko‘p qirrali fan sifatida rivojlantirmoqda.

O'zbek adabiy tanqidining XIX-XX asrlardagi taraqqiyotida bir qancha muhim bosqichlar mavjud. Jadidchilik davridagi tanqid avvalo tarbiyaviy va milliy-ma'rifiy vazifani ko'zladi. Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon kabi jadidlar o'z asarlarida ham ijodiy, ham tanqidiy qarashlarga o'rin berdi. 1920-30-yillarda esa sovet adabiy tanqidi shakllana boshladi. Bu davrdagi tanqid ko'proq siyosiy-mafkuraviy pozitsiyadan yoz asarlarni baholadi.

Abdulla Qahhor adabiy tanqid sohasida ham samarali ijod qildi. Uning "Yozuvchi daftaridan" (1958) nomli kitobida adabiy mahorat, uslub va til haqidagi qimmatli mulohazalar bayon etilgan. Oybek ham nazariy-tanqidiy maqolalar muallifi sifatida mashhur. Uning Navoiy haqidagi tadqiqotlari — "Navoiy" romani (1944) va ilmiy maqolalari — alohida e'tirofga loyiq.

Umarali Normatov zamonaviy o'zbek adabiy tanqidining yirik vakili hisoblanadi. Uning "Ijodkor va hayot haqiqati" (1975), "Ruhiyat va so'z san'ati" kabi kitoblari o'zbek adabiy tanqidining nazariy asoslarini yaratishga katta hissa qo'shdi. Ozod Sharafiddinov ham tanqidchi sifatida ko'plab ahamiyatli asarlar yaratdi.

Tanqidning turli metodologik yondashuvlari mavjud. Biografik tanqid muallif hayoti va ijodini asarlar tahlilida ustuvor o'ringa qo'yadi. Sotsiologik tanqid asarning ijtimoiy kontekstini tahlil qiladi. Psixoanalitik tanqid muallif ongi ostidagi motivlarni ochib berishga harakat qiladi. Formalistik tanqid asarning tuzilishi va shakliga e'tibor qaratadi. Zamonaviy adabiy tanqid bu yondashuvlarni eklektik tarzda birlashtirish yo'lini tutmoqda.

Xulosa

Adabiy tanqid adabiy jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida adabiyotning rivojlanishiga faol hissa qo'shadi. U ham yozuvchilar, ham kitobxonlar uchun yo'l-yo'riq ko'rsatadi: yozuvchilarga asarlarining kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatadi, kitobxonlarga esa asarlarni yanada chuqur tushunishga yordam beradi. O'zbek adabiy tanqidi boy an'analarga ega bo'lib, hozirgi paytda ham rivojlanishini davom ettiryapti.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Normatov U. Ijodkor va hayot haqiqati. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1975.

2. Sharafiddinov O. Adabiy mezon. — Toshkent: G'afur G'ulom, 1977.

3. Qahhor A. Yozuvchi daftaridan. — Toshkent: G'afur G'ulom, 1958.

4. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. (Tarj.) — Toshkent: O'qituvchi, 1955.

5. Karimov N. Adabiy tanqid masalalari. — Toshkent: Fan, 2001.